RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF) ICV 2024: 77.25
ISSN 2277-8071
www.ycjournal.net

ONE DAY MULTIDISCIPLINARY NATIONAL E-CONFERENCE

ONLINE MODE

"75 YEARS OF THE INDIAN CONSTITUTION: HISTORICAL HERITAGE, POLITICAL REALITY AND FUTURE OUTLOOK"

भारतीय संविधानाचे अमृतमहोत्सवी वर्ष : ऐतिहासिक वारसा, राजकीय वास्तव आणि भविष्याचा वेध

Date: 7 April, 2026

// ORGANIZED BY //

Shri Balaji Sansthan, Deulgaon Raja's
SHRI VYANKATESH ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE
Deulgaon Raja,
Dist.Buldhana - 443 204 (MS)
(NAAC Re-accredited at 'B' Level)

Mauli Shikshan Prasarak Sanstha's
SANT BHAGWANBABA KALA MAHAVIDYALAYA
Sindkhed Raja,
Dist.Buldhana - 443 203 (MS)
(NAAC Accredited at 'B+' Level)

- CONVENER -

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
ICV 2024: 77.35
www.ycjournal.net

ISSN 2277-8071
J-Gate INDEXED
Indexed in the ICI Journals Master List
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL

RESEARCH NEBULA

An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal

Established in the Year 1997
BULDANA

One Day Multi-Disciplinary National E-Conference On

75 YEARS OF THE INDIAN CONSTITUTION:

Historical Heritage, Political Reality & Future Outlook

On Tuesday, 7th April, 2026
Organized by

Shri Balaji Sansthan, Deulgaon Raja's

SHRI VYANKATESH ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE

Deulgaon Raja, Dist. Buldhana-443 204 (M.S.)

&

Mauli Shikshan Prasarak Sanstha's

SANT BHAGWANBABA KALA MAHAVIDYALAYA

Sindkhed Raja, Dist. Buldhana - 443 203 (MS)

SPECIAL ISSUE

Impact Factor 8.137
ICI WORLD of JOURNALS
Volume XV, Issue I (D)
Published on 7th April, 2026
www.ycjournal.net
DOI PREFIX 10.22183

16.	आर्थिक लोकशाही आणि सर्वसमावेशक विकास: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ. दयाळू राठोड	102
17.	जागतिक दृष्टीकोणातून मानवी अधिकार आणि भारतीय संविधान	प्रा. डॉ. आर. जी. सुरळकर	106
18.	प्राचीन व मध्ययुगीन भारतातील लोकशाही परंपरा : एक ऐतिहासिक अभ्यास	अशोक बबन मुंडे प्रो. डॉ सतीश कोंडीराम कराड	112
19.	भारतातील निवडणूक सुधारणा	प्रा. आनंद वनदेव पवार	117
20.	भारतातील संसदीय लोकशाहीचे अपयश : एक अभ्यास	डॉ अरुण पांडुरंग वनारसे	123
21.	भारतीय संविधान आणि स्त्री परिवर्तन	प्रा. डॉ. भीमराव प्रल्हाद उबाळे	131
22.	भारतीय संविधानातील मुलतत्वे आणि दलित साहित्य ह्यांचा सहसंबंध : एक संक्षिप्त आढावा	डॉ. चंद्रशेखर सुधाकर देवघरे	135
23.	भारतीय संविधानावर ब्रिटिश वसाहतकालीन कायद्यांचा प्रभाव : एक ऐतिहासिक अध्ययन	प्रा. अमोल गुरूदास बोरकर	138
24.	मराठी भाषेचा निवडणूक प्रचारावर प्रभाव- एक साहित्यिक अभ्यास	श्रीकांत नानाजी सूर	144
25.	मराठी साहित्यातील संविधानाचे प्रतिबिंब	प्रा. डॉ. संगीता किशोर वळसे	149
26.	महाराष्ट्रातील प्रमूख राजकीय पक्ष आणि मराठी अस्मिता एक चिकित्सा	प्रा.संघपाल बाळकृष्ण वेले	153
27.	राजकीय पक्ष व निवडणुक प्रक्रिया : विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रा. डॉ. जे. जे. जाधव	156
28.	लोकशाही, मतदार आणि निवडणूक आयोग	डॉ. विनोद गायकवाड,	160
29.	लोकशाहीचा चौथा स्तंभ : माध्यमांची विश्वासार्हता आणि आव्हाने	डॉ. जब्बार खलील शेख	164
30.	वैश्विक परिप्रेक्ष्यातून मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान	प्रा.डॉ.भगवान पंडितराव गरूडे	173
31.	मूलभूत अधिकार : व्याप्ती, मर्यादा आणि न्यायालयीन अर्थनिर्णय	अनिल मधुकर वाघ	177
32.	सामाजिक परिवर्तनात संविधानाची भूमिका	प्रा. डॉ. विकास बी. चांदजकर	182
33.	"सामाजिक परिवर्तनात संविधानाची भूमिका"	प्रा. दीपाली राजेंद्र गवई	186
34.	"स्वातंत्र्यलढा आणि संविधान निर्मितीचा ऐतिहासिक प्रवास"	प्रा. डॉ. गणेश हरिभाऊ घुगे	192

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF) ICV 2024: 77.35
ISSN 2277-8071
www.ycjournal.net

सामाजिक परिवर्तनात संविधानाची भूमिका

प्रा. डॉ. विकास बी. चांदजकर
मातोश्री शांताबाई गोटे महाविद्यालय वाशिम
vikaschandajakr@gmail.com
Mob.9764294888

सारांश

भारतीय संविधानाने समानतास्वातंत्र्यबंधुता आणि सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वांवर आधारितजात-आधारित भेदभावात बदल करूनमागासवर्गीयांचे सक्षमीकरणकायद्याचे राज्य आणि लोकशाहीत बदल घडवून आणण्यासाठी एक शांततापूर्ण व कायदेशीर मार्ग उपलब्ध करून दिला आहे. संविधानाचे 'परिवर्तनात्मक घटनावाद' हे मुख्य वैशिष्ट्य आहेजे जुन्याअन्यायी सामाजिक संरचना बदलून न्याय्य समाज निर्माण करण्याचे ध्येय ठेवते.

प्रस्तावना

देशाचे संविधान हे त्याच्या सरकारसाठी सर्वोच्च कायदेशीर-राजकीय दस्तऐवज आहे. ते कायदेशीररित्या स्थापित केलेल्या लोकांच्या हक्कांचे विधान देखील मूर्त रूप देते. सामान्य अर्थाने ते शासितांप्रती राज्यकर्त्यांच्या शक्तीची रचना आणि कर्तव्ये मांडते. अशा जबाबदाऱ्या केवळ सरकारी शक्तीची मर्यादाच दर्शवित नाहीत तर सरकारकडून लोकांच्या अपेक्षा देखील दर्शवितात. संविधानाबद्दल एक महत्त्वाचा मुद्दा असा आहे की ते भूतकाळापेक्षा भविष्याभिमुख आहे. परंपरा आणि रीतिरिवाजांनुसार त्यांचे कामकाज चालवणाऱ्या लोकांना संविधानाची आवश्यकता नाही. त्यांच्या वडीलधाऱ्यांच्या आठवणी त्यांच्यासाठी पुरेशा आहेत. ऐतिहासिकदृष्ट्या, जेव्हा जेव्हा संविधान तयार केले जाते तेव्हा ते एका क्रांतीचे अनुसरण करते. संविधानाचा उद्देश नवीन सामाजिक आणि राजकीय व्यवस्थेची सुरुवात करणे आहे. अठराव्या शतकात, जेव्हा जगातील पहिले लिखित संविधान - युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिका - मध्ये अस्तित्वात आले तेव्हा 1789 मध्ये संघीय प्रजासत्ताक सरकारची केवळ उघड रचना मांडण्यात आली. ते ब्रिटनशी राजेशाही वसाहतवादी संबंधांना ब्रेक लावणारे होते. दोन वर्षांत, अमेरिकेच्या संविधानात दहा सुधारणा करण्यात आल्या ज्यामध्ये सरकारी सत्तेच्या मर्यादांच्या स्वरूपात लोकांचे हक्क समाविष्ट करण्यात आले. गृहीत धरले गेले की लोकांना काही अधिकार आहेत, स्वाभाविकच, आणि सरकार ते हिरावून घेऊ शकत नाही. ते अधिकार उदारमतवादी, अयोग्य सिद्धांताच्या संदर्भात कल्पित केले गेले होते ज्याने जीवन, स्वातंत्र्य आणि वैयक्तिक मालमत्तेच्या अधिकारांवर प्रीमियम ठेवला. प्रत्येक राष्ट्राचे संविधान हा सर्वोच्च कायदा आहे आणि केवळ हेच समानता राखून आणि नैसर्गिक न्यायाच्या अधिकारांचे समर्थन करून सर्वांना न्याय देऊ शकते.

सामाजिक परिवर्तनात संविधानाची भूमिका:

राष्ट्राचे संविधान हे त्याचे पायाभूत सनद म्हणून उभे राहते, त्याची ओळख आणि आकांक्षा परिभाषित करणाऱ्या तत्त्वांचा एक दिवा आहे. ते एक जिवंत दस्तऐवज आहे, जे समाजाच्या सतत बदलणाऱ्या प्रवाहांशी जुळवून घेते, अधिक न्याय्य आणि न्याय्य भविष्याकडे त्याची प्रगती मार्गदर्शन करते. संविधानाच्या तत्त्वांचे मूर्त स्वरूप असलेला कायदा, सामाजिक बदलाचे एक शक्तिशाली साधन म्हणून काम करतो, आपल्या सामूहिक अस्तित्वाचे नियम, वर्तन आणि संस्थांना आकार देतो. हा लेख पद्धतशीर बदल घडवून आणण्यात त्यांच्या सक्षम भूमिकेची चर्चा करतो.

भारतीय संविधानाचा अमृत महोत्सवी प्रवास हा जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाहीचा गौरव आहे. भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या दूरदृष्टीतून आणि सामाजिक न्याय व परिवर्तनशील विचारांतून आकाराला आलेले संविधान हा फक्त कायद्याचा ग्रंथ नाही. तर तो आपल्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्रांतीची पायाभरणी

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF) ICV 2024: 77.35
ISSN 2277-8071 www.ycjournal.net

करणारा गौरवशाली दस्तऐवज आहे. आज भारत पाचव्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था म्हणून यशस्वी वाटचाल करत आहे. या प्रगतीच्या केंद्रस्थानी संविधानाने घालून दिलेली भक्कम रचना आणि पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वातील विकासदृष्टी स्पष्टपणे जाणवते. 2047 मध्ये विकसित भारताचे स्वप्न साकार होत असताना जग पुन्हा एकदा भारतीय संविधानाची ताकद आणि त्यातून उदयास आलेल्या लोकशाहीची क्षमता अनुभवेल, असा विश्वास आहे.

संविधान हे एक सार्वभौम कायदेशीर दस्तऐवज आहे. ते समाजाचे सर्वोच्च दस्तऐवज आहे आणि ते भारतीय समाजासाठी मूलभूत तत्त्वे तसेच शासनाचे नियम मांडते आणि ते भारतातील लोकांच्या ध्येये आणि आकांक्षा मांडते. त्याची तुलना केल्सनच्या 'ग्रंडनॉर्म' किंवा हार्टच्या 'मान्यतेचे नियम यांच्याशी करता येते आणि अशा प्रकारे ते भारतीय समाजातील इतर कोणत्याही कायद्याच्या, कार्यकारी मंडळाच्या किंवा वैयक्तिक कृतीच्या वैधतेचा अंतिम निकष आहे. संविधानाला समाजाचा आरसा मानले जाऊ शकते आणि संविधानवादाचा पैलू म्हणजे अशी कल्पना आहे की समाज काही निश्चित तत्त्वांनुसार संघटित केला जाऊ शकतो आणि संविधानाद्वारे त्याचे नियमन केले जाऊ शकते आणि त्याच्या मोठ्या उद्देशाकडे नेले जाऊ शकते. जसे एन. नागराज विरुद्ध यूओआय (2006 एससी) मध्ये असे म्हटले होते की संविधानवाद संवैधानिक ओळखीशी संबंधित आहे. ही संवैधानिक ओळख सर्वोच्च आहे आणि संविधानवाद देखील संवैधानिक ओळखीच्या सातत्यतेबद्दल आहे. संविधानवाद सरकारच्या शक्तीवर नियंत्रण आणि संतुलन ठेवणार आहे आणि संविधानवाद निर्देशित शक्तीच्या सिद्धांताबद्दल आहे. भारतीय संविधान म्हणजे सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी राज्याला सक्षम करणे आहे.

1. समता व हक्कांचे संरक्षण: संविधान कलम 14-18 द्वारे सर्व नागरिकांना समानतेचा हक्क देतेज्यामुळे जातिभेदअस्पृश्यता आणि लिंगभेद यांसारख्या सामाजिक विषमतेविरुद्ध कायदेशीर कारवाई केली गेली.

2. सामाजिक न्याय व आरक्षणाची तरतूद: ऐतिहासिकदृष्ट्या पिछाडलेल्या SC, ST, OBC समुदायांना आरक्षणासारख्या सकारात्मक कृतींद्वारे मुख्य प्रवाहात आणून त्यांना विकासाची संधी देण्यात आली.

3. मानवी प्रतिष्ठा व प्रतिष्ठा: संविधानाने प्रत्येकाला सन्मानाने जगण्याचा हक्क दिला असूनउपेक्षित घटकांना त्यांचे अधिकार मिळवून देण्यासाठी कायदेशीर चौकट तयार केली आहे.

4. महिला व मुलांचे सशक्तीकरण: लिंगाधारित असमानता दूर करण्यासाठी विशेष तरतुदीसमान हक्कआणि कौटुंबिक कायद्यांमध्ये बदल घडवून महिलांच्या सामाजिक स्थानात सुधारणा केली.

5. मूलभूत कर्तव्ये व बंधुता: नागरिक आणि समाजात बंधुतेची भावना वाढवणेवैज्ञानिक दृष्टिकोन जोपासणेआणि विषमतेच्या प्रथा नष्ट करण्याची जबाबदारी संविधानाने नागरिकांवरही टाकली आहे.

6. कायद्याचे राज्य: सत्तेच्या गैरवापराला रोखूनकायद्यापुढे सर्व समान आहेत. हे तत्व प्रस्थापित करून अन्यायाविरुद्ध दाद मागण्यासाठी न्यायालयीन प्रणाली उपलब्ध करून दिली आहे.

संविधान परिवर्तनकारी आहे आणि व्यक्ती आणि राज्य यांच्यातील आणि व्यक्तींमधील संबंधांच्या परिवर्तनासाठी आपल्या वचनबद्धतेवर संविधानात स्पष्ट भर दिला आहे. आपल्या संविधानाचा हा परिवर्तनकारी दृष्टिकोन त्याच्या कार्यपद्धती आणि अर्थ लावण्यावर भर देतो.

भारताचे परिवर्तनकारी संविधानवाद

परिवर्तनकारी संविधानवाद हा दक्षिण आफ्रिकेच्या न्यायशास्त्राचा एक मुख्य भाग आहे. परिवर्तनकारी संविधानवाद म्हणजे सामाजिक व्यवस्थेत स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता आणि प्रतिष्ठेच्या मूल्यांचा समावेश. संविधानाचा मूळ उद्देश समाजाचे चांगल्यासाठी म्हणजेच प्रगतीशील आणि समावेशकतेसाठी रूपांतर करणे आहे आणि हे उद्दिष्ट परिवर्तनकारी संविधानवादाचा मूलभूत आधारस्तंभ आहे. मुळात, जर सामाजिक दुष्प्रवृत्ती आणि संविधान यांच्यात संगनमत असेल तर समाजाचे रूपांतर (बदल) करावे लागेल. याचा अर्थ सामाजिक नैतिकतेवर संवैधानिक नैतिकता

प्रबळ होते. समाजातील बदलांनुसार संविधान समायोजित करत राहील परंतु संविधानाचे सार कधीही बदलणार नाही, ते काळाच्या ओघात विकसित होऊ शकते. संविधानाची मूलभूत तत्त्वे आहेत जी संविधानाच्या परिवर्तनकारी उद्दिष्टांचे उदाहरण देतात जसे की धर्मनिरपेक्षता, स्वातंत्र्य, लिंग न्याय इ.

मूलभूत अधिकार म्हणून गोपनीयतेचा अधिकार (न्या. के. एस. पुट्टास्वामी (निवृत्त) आणि अनु. विरुद्ध यू. ओ. आय. 2017 एस. सी.), सबरीमाला मंदिरात महिला प्रवेश (इंडियन यंग लॉयर्स असोसिएशन विरुद्ध केरळ राज्य आणि ओ. आर. एस., 2018 एस. सी.), व्यभिचाराला गुन्हा म्हणून घोषित करणे सन्मानाने जगण्याचा अधिकार, जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य हे सर्व परिवर्तनकारी संविधानवादाच्या संकल्पनेशी संबंधित आहेत जिथे सर्वोच्च न्यायालय संविधानाच्या तरतुदींचा अशा प्रकारे अर्थ लावते की तरतुदी त्यांच्या शब्दांच्या केवळ शाब्दिक अर्थांपुरत्या मर्यादित नसतात, त्याऐवजी त्यांना एक अर्थपूर्ण रचना दिली पाहिजे जी बदलत्या काळाच्या अनुषंगाने त्यांचा हेतू आणि उद्देश प्रतिबिंबित करते. सर्वोच्च न्यायालय संविधानाच्या कसोटीने बांधलेले नाही तर ते संविधानाच्या आत्म्याने बांधलेले आहे.

सर्वोच्च न्यायालयाने भारतीय दंड संहितेच्या कलम 377 ला गुन्हेगारीमुक्त करून भारतीय न्यायशास्त्रात परिवर्तनकारी संविधानवादाची संकल्पना पुन्हा मांडली. 'परिवर्तनकारी संविधानवाद' ही अभिव्यक्ती व्यावहारिक दृष्टिकोनातून स्वीकारली जाऊ शकते जी सध्याच्या काळातील वास्तव ओळखण्यास मदत करेल. परिवर्तन हा एकवचनी शब्द म्हणून स्थिर आणि स्थिर असलेल्या गोष्टीच्या पूर्णपणे विरुद्ध आहे; उलट तो बदल, बदल आणि रूपांतर करण्याची क्षमता दर्शवितो. अशाप्रकारे, परिवर्तनकारी संविधानवादाची संकल्पना, जी प्रत्यक्षात सर्व संविधानांच्या आणि विशेषतः भारतीय संविधानाच्या संदर्भात आहे, ती प्रत्यक्षात काळाच्या बदलत्या गरजांनुसार परिस्थितीशी जुळवून घेण्याची आणि परिवर्तन करण्याची संविधानाची क्षमता आहे.

गतिमान, चैतन्यशील आणि व्यावहारिक अर्थ लावल्याशिवाय संविधान एक जुने आणि प्रत्यक्ष करार बनेल. संविधानातील तरतुदींचा अर्थ अशा प्रकारे लावला पाहिजे आणि विकसित केला पाहिजे की त्यांचा खरा हेतू आणि अस्तित्व समाजातील सर्व घटकांपर्यंत पोहोचेल. संविधानाचे हेच मूळ कारण आहे. परिवर्तनाचा सर्वात महत्त्वाचा उद्देश म्हणजे मूलभूत सामाजिक-आर्थिक हक्कांच्या प्राप्तीद्वारे वंचित लोक सन्मानाने, स्वातंत्र्याने आणि समानतेने जीवन जगण्यास अधिक सक्षम होतील याची खात्री करणे. परिवर्तनकारी संविधानवादाचे तत्व राज्यावर संविधानाचे सर्वोच्चत्व सुनिश्चित करण्याचे आणि ते टिकवून ठेवण्याचे कर्तव्य सोपवते.

निष्कर्ष

गतिमान संविधानाचा अर्थ अशा प्रकारे लावते की अधिकाधिक सामाजिक हित साधले जाईल, समाजाच्या हिताचे आणि सामाजिक सुधारणांचे संतुलन साधण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते. संविधानातील प्रत्येक तरतुदीचा उद्देश समाजातील काही गैरप्रकार दूर करणे आहे आणि जर दोन किंवा अधिक अर्थ लावणे शक्य असेल तर असे अर्थ लावले जातील जे गैरप्रकार दूर करेल. आपल्या दयाळू संविधानाच्या मूल्यांचे जतन करणे आणि त्यांना बळकटी देणे हा परिवर्तनकारी संविधानवादाचा एकमेव उद्देश आहे.

संविधानाचा हेतू समाजात परिवर्तन घडवून आणण्याचा आहे आणि संवैधानिक भाषणाच्या दृष्टीने इतरांचे हक्क ओळखून आपण केवळ ज्यांचे हक्क आपण ओळखतो त्यांना सक्षम बनवत नाही तर इतरांचे हक्क ओळखून स्वतःला परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न करणे हे त्याहूनही महत्त्वाचे आहे. आपण जेव्हा इतरांचे स्वातंत्र्य ओळखतो तेव्हा आपण स्वतःला परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतो. बऱ्याचदा आपण आपल्या स्वतःच्या स्वातंत्र्यावर विश्वास ठेवतो, आपण इतरांच्या स्वातंत्र्याला मान्यता देण्याच्या महत्त्वावर लक्ष केंद्रित करत नाही कारण इतरांच्या स्वातंत्र्याला मान्यता देणे म्हणजे खरोखरच समाज सतत परिवर्तन होत असतो आणि समाजही बदलत असतो.

संदर्भ-

1.डॉ जोशी बी. आर. राज्याशास्त्रकोश, डायमंड पब्लिकेशन पुणे जानेवारी,2007
2.चौधरी राजेश, भारताचे संविधान, चौधरी लॉ पब्लिशर, पुणे, पाचवी आवृती,2013
3.महाराष्ट्र टाइम्स, 21 June 2019
4.मराठी विश्वकोष, 23 Feb.2021
5.लोकसत्ता, 12 Oct. 2023
6.महाराष्ट्र टाइम्स, Date-18 Sept.2018
7. तरूण भारत , Date-25Nov.2022
8. तरूण भारत , Date-13 Aug.2022
9.Patrika News-Date-20/06/2025
10. भारत की राष्ट्रपती,श्रीमती द्रोपदी मुर्मू का संविधान दिवस के अवसर पर सम्बोधिन दि.26 /11 /2025